

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

Л.І. Горенко

**АРХІВНА УКРАЇНІСТИКА ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ XVIII – ПОЧАТКУ XIX ст.
(за матеріалами фондів колекцій ЦДІАК
України в м. Києві)**

Стаття присвячена феномену архівної україністики як науки в системі українознавства та її складових, а також актуальним проблемам еволюційного процесу розвитку культури, закономірностям та особливостям історико-культурного руху людства, осмисленню процесів цивілізаційних трансформацій. Аналізується зміст україністики, методологічні засади її дослідження в контексті аналізу існуючих парадигм перспективного розвитку культурно-історичного процесу. Крім того, розкриваються основні альтернативні науково-теоретичні концепції феномена україністики та українознавства, а також визначаються шляхи їх подальшого наукового дослідження.

Серед інтегративних галузей наукового знання, пізнання та осягнення особливе місце займає україністика, яка має своїм об'єктом українську спільноту, Україну та українство. Враховуючи різноманітність методів-підходів (наукових, філософських, культурологічних, археологічних, освітніх, акмеологічних, аксіологічних, системно-функціональних) щодо україністики, всі вони вивчають спільноту, Україну як цілісний феномен буття у його історичному та культурному розгортанні. Україністика як наука та навчальна дисципліна за теорією М. Грушевського сформувалася поступово і, головним чином, протягом XIX ст. у тісному зв'язку зі становленням і розвитком класичного, некласичного і посткласичного типів науки, особливостями культурно-історичного, громадсько-політичного та освітнього процесів в Україні. Чинниками, які впливали на становлення україністики класичного типу в XIX ст. були романтизм, народність, проблеми мови, збереження старожитностей та культурно-історичної спадщини українського народу. Так, мова і природа, фольклор і писемна література, етнографічні, демографічні особливості, економіка, суспільство, культура, історія, ментальність українського народу стають предметом наукового вивчення (дослідження, пізнання) в класичному українознавстві [3, 251-252; 11, 926-927]. Водночас, україністика некласичного типу пройшла шлях від поглибленого дослідження конкретних наук до об'єднання їх як сукупності українознавчих (українська мова, література, культура, історія, географія України) або як комплексно-міждисциплінарного утворення на основі інтеграції переважно гуманітарних та природничих наук [4, 144-146; 6].

Україністика постнекласичного типу

характеризується цілісністю, здатністю до оновлення, що розширює спектр змістових підходів (філософсько-світоглядних, релігійних, соціокультурних, психологічних, історико-наукових, геополітичних, соціополітичних, економічних); аналізує архетипно-символічний, аксіологічний, акмеологічний, міфологічний зміст і, перш за все, на основі історико-документальних та архівних джерел [1, 67; 2, 73; 5, 137; 9, 7-8]. В цьому контексті особливого значення набуває архівна україністика як наука та навчальна дисципліна. Філософський та культурологічний аспект україністики потребує розв'язання актуальних національних та державотворчих проблем в Україні, проблем ідентичності та самоідентифікації українців, специфіки процесу розвитку сучасної культури та актуальних питань із життя української спільноти від найдавніших часів до початку XXI ст. [7, 22-27; 10, 112-114].

Важливим історико-культурологічним та українознавчим змістом наповнені фондіві колекції Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДІАК України), які водночас є цінним джерелом щодо вивчення національної української культури другої половини XVIII – початку XIX ст.

Серед державних установ колишньої Української козацько-гетьманської держави виділяється Канцелярія гетьмана К.Г. Розумовського (ф. 269, 4245 од. зб.), яка була створена у 1750/51 рр. після обрання Кирила Григоровича Розумовського гетьманом України і здійснювала нагляд за діяльністю всіх установ Лівобережної України. Управителем канцелярії був Григорій Теплов (1711-1779) – державний діяч, письменник та композитор і, як відомо – наставник К.Г. Розумовського. Ліквідована канцелярія у 1764 році внаслідок скасування гетьманату в Україні. Центральне місце у даному фонді займають універсали і ордери гетьмана, укази Сенату (1750-1764 рр.), які стосуються культурно-громадського й мистецького життя тогочасної України. Перш за все, висвітлена діяльність Києво-Могилянської академії, Чернігівського та Новгород-Сіверського колегіумів. Окремою справою є журнал з описом церемонії обрання К.Г. Розумовського гетьманом (1750 р.) [12, арк.1-2 зв.]. Також існують декілька указів імператриці Єлизавети Петрівни про звільнення від податків родин малолітніх півчих, які перебували на службі у придворній імператорській капелі та оркестрі (1750 р.) [13, арк. 4-5 зв.]. Так, у фондах ЦДІАК України зберігаються численні справи, які висвітлюють різні аспекти життєдіяльності придворних співаків та музикантів (бандуристи,

гусярі, скрипалі) українського походження, серед них: півчій Максим Богуш, брати Ренленські, бандурист Єрмолай (Ярмолай) Сенкевич, камер-музикант Василь Стефанов, півчій Іван Котляревський, Іван Павловський, півчій Марко Полторацький та його брати, півчій Гаврило Головня, Марченко та багато інших [14, арк. 5; 15].

Генеральна військова канцелярія як вищий військово-адміністративний козацько-старшинський орган України-Гетьманщини представлена в ЦДІАК України фондом 51 (од. зб. 2891) реєстром великокняжих, королівських і гетьманських універсалів, грамот про підтвердження магдебурзького права міщанам м. Києва (1544-1721 рр.), справи про організацію і діяльність форпостів і митниць (1739-1764 рр.), надання паспортів для виїзду за кордон та проїзд до Росії українців; справи про встановлення кордонів полків і сотень, про діяльність полкових судів, генеральної і полкової лічильної комісії, про виготовлення полкових і сотенних прапорів, про закупку музичних інструментів для полкових оркестрів (1764 р.) [16, арк. 4-5 зв.; 17]. Особливу увагу заслуговують справи про відрядження каменярів, теслярів і художників на будівельні роботи до Петербургу (1739-1800 рр.), про будівництво палацу і будинку Розумовських у Козельці, Батурині, і Глухові (1750-1760 рр.), будівництво цивільних приміщень у Переяславі (1734-1754 рр.), про будівництво кам'яної церкви у Козельці, перевезення будівельних матеріалів для побудови у Козельці собору за проектом архітектора В. Растреллі (1749 р.) та про надання грошей полковим школам та полковим військовим музикантам (1755-1765 рр.); справа про надання придворному кобзарю полковнику Григорію Любистку вільних військових сіножатей і степу в Лубенському полку (1752 р.) [17; 18].

Документи про діяльність Похідної Генеральної військової канцелярії зосередженні у фонді 1501 (од. зб. 394) [19]. Ця канцелярія створювалася на період військових походів з метою вирішення організаційних питань по забезпеченню козацького війська, зокрема, постачання, комплектування та медичного обслуговування полків тощо. Упродовж воєнних дій (1733-1735 рр.), а також російсько-турецької (1735-1739 рр.) та російсько-шведської (1741-1743 рр.) війн канцелярія підпорядковувалася командуючому армією. З 1750 року канцелярія перейшла у відання гетьмана К.Г. Розумовського, супроводжувала його під час переїздів і називалася «Походная Его Ясневельможности войсковая Генеральная канцелярия». Протягом 1762-1763 років ця канцелярія розташовувалася у Петербурзі. Ліквідована 1764 року внаслідок скасування Гетьманщини та адміністративно-полкового устрою на території Лівобережної України. Документи цієї установи збереглися частково або фрагментарно.

Справи цього фонду наповнені вхідними та поточними документами Похідної військової канцелярії (1750-1761 рр.); відомостями про особистий склад Чернігівського і Гадяцького полків [19, арк. 3-4 зв.]; про упорядкування діяльності Похідної військової канцелярії (універсали та накази гетьмана К.Розумовського) (1762-1763 рр.); справа про призначення до діючої армії військового капелана Мойсея Богаєвського (Бугаєвського), учнем і зятем якого є славнозвісний український співак Гаврило Головня [19, арк. 2-3 зв.].

Історико-культурологічні та музикознавчі матеріали представлено у фонді Київської духовної консисторії (ф.127, од.зб. 12987; 1700-1919 рр.). Київська духовна консисторія була створена близько 1700 року. У 1789 р. її перейменовано на Київську духовну декастерію, з 1832 р. – знову іменована як Київська духовна консисторія. Вона була адміністративним органом православної церкви у межах єпархії, якій належала адміністративна, виконавча та судова влада. Ліквідована у березні 1919 року. Серед справ цього фонду, де висвітлено окремі сторінки української культури цього періоду, є наступні: клопотання колишнього півного імператорської придворної капели Романа Жуми про зарахування його до капели митрополита (1753 г.); справа про відрядження «лучших певчих» студентів Київської духовної академії до російської посольської церкви м. Кенігсберг (1760 р.); справа про відрядження ієродиякона Києво-Кирилівського монастиря Сильвестра та монаха Досифея півчими у Петербурзький Олександрійський монастир (1773 р.) [24].

У фонді Київської губернської канцелярії (ф.59, од. зб. 9996; 1709-1781 рр.) представлено актові документи київського музичного цеху: про відібрання київським полковником Григорієм Коровченком музичного цеху від київського магістрату (із жалуваної грамоти Петра I від 3 березня 1710 року); справа про скрипаля С. Стегайненка (1752 р.); про надання «соляного жалованья» солдатам Київського гарнізону та їх дітям, які навчаються у початкових полкових школах (1728-1729 рр.); справа про зарахування дітей солдат до шкіл при гарнізонних піхотних полках (1735-1737 рр.). Серед архівних матеріалів існують цінні відомості про перебування імператриці Єлизавети Петрівни у м. Києві (1744 р.) та список співаків Києво-Печерської лаври, які присягали на вірність імператриці Єлизаветі Петрівні (1755 р.) [20]. Завдяки цим документам виявляється можливість методом реконструкції відтворити тогочасні форми культурно-музичного життя в Україні, а також імена вихованців Києво-Могилянської академії середини XVIII ст.

Значний комплекс справ ф. 59 присвячено різним сферам життєдіяльності українських співаків у складі придворної імператорської капели (у Петербурзі),

Серед них є Федір Петров (1741 р.), Іван Божич, Іван та Федір Середа, Іван Андрієвський. Майже цілісно збереглася справа про набір співаків з України до петербурзької придворної капели, яку здійснював І. Андрієвський (1758 р.) та справа про відбір співаків солдатом київського гарнізону Київського полку Іваном Чернігівським (Чернігівським) (1764 р.). Заслужують увагу й окремі справи, які фрагментарно висвітлюють культурно-мистецькі події в Україні другої половини XVIII ст., як наприклад справа про капельмейстера Цинкова (м. Полтава, 1789 р.). Тут можна побачити клопотання сина придворного живописця Симона Магницького (1785 р.); справи про надання «жалованья» архітектору Квасову (1765 р.), трубачу Ямбургського полку Глаткову (1766 р.), про українця Дмитра Артилевича, який навчався малярській справі при Києво-Софійському монастирі (1769 р.) та багато інших [20].

Серед архівних справ Канцелярії Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора (ф. 442, од. зб. 278601, 1796-1916 рр.) виділяється указ Сенату про умови продовження терміну перебування за кордоном художникам, які виїхали з України (24.10.1834 р.) [21, арк. 2, 3-3 зв., 5]. До справ Канцелярії Слобідсько-Українського генерал-губернатора (ф. 1958, од. зб. 2641, 1765-1800 рр., м. Харків) належить комплекс документів про набір українських півчих та відрядження їх до Петербургу (листи, ордери, списки півчих) (1797 р.); а також про відрядження 8-ми чоловік півчих, вихованців Харківської академії до імператорського двору (листи, рапорти, ордери, реєстри) (1799 р.) [22, арк. 2-2 зв.]. Наступний ф. 1959 ЦДІАК України презентує документи Канцелярії Харківського і Воронежського генерал-губернатора, серед них повідомлення графа Безбородька про набір у Слобідсько-Українській губернії малолітніх півчих до імператорського двору в Петербург (1796 г.) [23, арк. 4-4 зв., 6].

Важливим джерелом щодо вивчення культурно-музичного життя в Україні кінця XVIII – початку XIX ст. є архівні матеріали щодо функціонування канцелярії Київського військового генерал-губернатора (ф. 533). Серед документів цього фонду виділяється справа щодо клопотання доньки колишнього придворного живописця Коссового Анни про надання їй паспорту на вільне проживання в Росії (1803 р.) [25] та архівні матеріали ф. 442 (Канцелярія Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора), зокрема, указ Сенату від 24 жовтня 1834 року про умови продовження терміну перебування за кордоном художникам, які виїхали з України (1834 р.) [26].

Так, до важливих особливостей української національної культури другої половини XVIII – початку XIX ст. належить розмаїття на теренах колишньої України-Гетьманщини професійних форм культури та освіти, які ґрунтувалися на

національних засадах. На основі вивчення архівних джерел ЦДІАК України виявляється можливість методом реконструкції відтворити форми культурно-освітнього та мистецького життя в Україні другої половини XVIII – початку XIX ст., які є складовою національної української культури цього періоду і потребує подальших наукових українознавчих та культурологічних досліджень.

Посилання

1. Горенко Л.І. Культура як українознавство: Методичний посібник для самостійної роботи студентів очної, заочної та дистанційної форми навчання, аспірантів, докторантів, слухачів курсів (факультету) підвищення кваліфікації з українознавства. – К.: МЕФ, 2003. – 156 с.
2. Горенко Л.І. Духовна культура // Філософія: Словник-довідник: Навчальний посібник / Надолгий І.Ф., Черушева Г.Б., Пархоменко В.В. та ін. – 2-е вид., доп., випр. і перероб. – К.: «Видавництво Дельта», 2009. – С. 73.
3. Горенко Л.І. Українознавча методологія та проблеми дослідження етнокультурознавства // Українознавство. – 2007. – № 4. – С. 251-256.
4. Горенко Л.І. Українознавчі пріоритети національної освіти XVIII – першої половини XIX століття: концепції, проекти, перспективи // Українознавство. – 2009. – Номер 3. – С. 143-148.
5. Горенко Л.І. Культурологія як феномен українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Українське агентство інформації та друку «Рада», 2009. – Т. XXIV. – С. 137-150.
6. Енциклопедія етнокультурознавства (понятійно-термінологічний інструментарій, концептуальні підходи) / В.Г.Кремень, Ю.І.Римаренко, В.Г.Чернець, Ю.С.Шемшученко. – У 2-х частинах, 6 книгах. – Вид. 2 – К.: ДАКККіМ, 2002. – Ч. 2. – Кн. 1. – 442 с.
7. Калакура Я.С. Методологічний інструментарій українознавця. В кн. Калакура Я. С. Історичні засади українознавства. – К.: НДГУ, 2007. – С. 21-30.
8. Кононенко П.П. Історико-теоретичні, методологічні основи українознавства // Українознавство: Навч. посібник. – К.: Заповіт, 1994. – 234 с.
9. Кононенко П.П. Українознавство третього тисячоліття // Українознавство в системі освіти Буковини: Науково-методичний вісник. – Чернівці: Технодрук, 2006. – С. 7-8.
10. Кононенко П.П. Українознавство: проблеми методології // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства / За загальною редакцією професора П.П. Кононенка; Відповідальний редактор О.Б. Ярошинський. – К.: Міленіум, 2003. – Т.І: Українознавство: теорія, методологія, практика. – С. 109-114.
11. Усатенко Т.П. Українознавство // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В.Г.Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 926-927.
12. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДІАК України), ф. 269, оп. 1, спр. 3. – 3 арк.
13. ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 20. – 24 арк.
14. ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 87. – 5 арк.
15. ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 247, 287, 398, 404, 417, 436, 997, 1026, 1376, 1693, 1715, 2275, 2506, 2623, 2885, 3047, 3053, 3132, 3158, 3165, 3442, 3465, 3766, 3882, 4133, 4141, 4325, 4558, 4392, 4440, 4455, 4483, 4513.
16. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 1, спр. 43, 786, 858, 861, 864.
17. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 1, спр. 1024, 1288, 1321, 1352, 1484, 1919, 6333.
18. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 2, спр. 4; оп. 3, спр. 78, 1421, 1456, 2789, 3121, 3287, 3327, 3527, 3687, 4107, 6107, 6718, 6759, 10575, 10744, 11504, 13635, 19254, 19689.

19. ЦДІАК України, ф. 1501, оп. 1, спр. 112, 394.
20. ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 5, 134, 176, 522, 574, 1025, 1225, 1314, 1330, 1493, 1562, 1591, 2085, 2575, 2838, 3148, 4580, 4845, 5026, 5758, 5834, 5859, 5999, 6184, 7093, 7259, 8001, 9641.
21. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 770, спр. 7.
22. ЦДІАК України, ф. 1958, оп. 1, спр. 80, 1064.
23. ЦДІАК України, ф. 1959, оп. 1, спр. 496.
24. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1020, спр. 2735, 3276, 4340.
25. ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 218, 442.
26. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 770, спр. 7.

Горенко Л.И. Архивная украинистика второй половины XVIII – начала XIX ст. (за материалами фондовых коллекций ЦГИАУ в г. Киеве)

Статья посвящена феномену архивной украинистики как науки в системе краеведения и её составных частей, а также актуальным проблемам эволюционного процесса развития культуры, закономерностям и особенностям исторически-культурного движения человечества, осмысления процессов цивилизационных трансформаций. Анализируется содержание украинистики как науки и учебной дисциплины, методологические основы её исследования в контексте анализа действующих парадигм перспективного развития культурно-исторического мышления. Кроме того, раскрываются основные альтернативные научно-теоретические концепции феномена украинистики та украинознания, а также определяются пути их дальнейшего научного исследования.

Horenko L.I. Archives ukrainistic in the second half of the XVIII – beginning XIX-th century (on the material's foundation collection to the CGIAU into the town Kiev)

Into the article dedication analysis fenomen archives ukrainistic to the evolutionary process of the development culture, conformity and peculiarity historical and cultural movement of the humanity, comprehend process civilized transform. Analysis to the genesis in to ourselves culture and hers role into the history. Examination the question's of the methodological basis into the rational approach in the context analysis in force paradigm perspective of the development historical and cultural process. Uncover the main alternative scientific research and theoretical conception's to the fenomen ukrainistic genesis and definition the way his further to the scientific research.

ВІДТВОРЕННЯ УТРАЧЕНИХ АРХІТЕКТУРНИХ ОБ'ЄКТІВ ГЕТЬМАНЩИНИ

У статті проаналізована практика відтворення архітектурних об'єктів XVII-XVIII ст. останнього десятиліття, переважно – в гетьманських столицях Чигирині й Батурині. З трьох гетьманських столиць у найвидгіснішому становищі – Глухів, де нічого (крім Троїцького собору з дзвіницею) не треба відтворювати, оскільки збереглося головне – автентичні пам'ятки доби Гетьманщини. Регенерація та реабілітація з частковим відтворенням ключових архітектурних комплексів доби Гетьманщини – справа необхідна, проте має здійснюватися на значно вищому фаховому рівні, з дотриманням наукових і пам'яткоохоронних пріоритетів: цінність автентичної пам'ятки – абсолютна, а відтвореної – відносна.

В останні роки українські можновладці надто захопилися так званім відтворенням утрачених пам'яток – реальних, а іноді – й уявних. Через таке захоплення пройшла більшість посткомуністичних країн під гаслом «повернення історичної справедливості». Відтак це явище можемо вважати закономірним. Проте воно має і небезпечний аспект: захопившись псевдоісторичними підробками, можемо не тільки забути про потреби реставрації реальних, автентичних пам'яток, а й спотворити уявлення прийдешніх поколінь про історичну минувшину. Відтак авторів цього тексту доводиться все частіше вживати словечко «Діснейленд» для означення тих проектних пропозицій, які подаються на розгляд науково-методичних рад Мінкультури та Мінрегіонбуду.

На наш погляд, слово «Діснейленд» не містить однозначно негативної конотації. Його ми вживаємо для означення сучасних фантазій на історичні теми. Коли ж мова заходить про фантазії псевдоісторичні (а такі у вітчизняній практиці теж трапляються) – їх слід означувати іншими термінами – наприклад, бутафорія або фальсифікат (за аналогією з фальсифікованими творами мистецтва). Нагадаємо, що за фальсифікацію творів мистецтва в законодавстві більшості цивілізованих країн передбачена кримінальна відповідальність.

Проблема настільки важлива, що ми присвячуємо їй значну частину 10-го розділу нашої фундаментальної монографії «Архітектура України доби Гетьманщини», яка зараз готується до друку. Опозиційні пари понять, які вимальовуються у цій сфері, можна означити як «реставрація чи фальсифікація».

Потребує зваженої професійної оцінки історико-культурний комплекс «Запорозька Січ» у м. Запоріжжі на острові Хортиця. Це – своєрідний «Хортицький Діснейленд», збудований протягом 2003-2008 рр. за проектною документацією, яка неодноразово розглядалася на науково-методичних